VOR FRUE KIRKE I KALUNDBORG

Af J. S. Møller.

Af Kirkens Historie.

Det fortælles i et berømt Sagn, optegnet af Thiele, at den Gang Esbern Snare vilde bygge Kirken i Kalundborg, vilde dette først ikke lykkes for ham. Men da kom en Trold til ham og tilbød ham sin Tjeneste paa det Vilkaar, at naar Kirken var færdig, skulde han kunne sige, hvad Trolden hed; hvis ikke, give ham sit Hjerte og sine Øjne. Nu gik Arbejdet godt fra Haanden, og Trolden satte endog Kirken paa Stenpiller. Men da Kirken omtrent var færdig, blev Esbern ræd, fordi han endnu ikke kendte Troldens Navn. Men saa en Dag, da han sørgende herover gik paa Markerne, lagde han sig ned ved Ulshøj for at hvile. Da hørte han en Troldkvinde tale inde i Højen: »Ti stille, Barn min! I Morgen kommer Fin, Far din, og gi'r dig Esberns Øjne og Hjerte at lege med!« Han gik da ved godt Mod tilbage til Kirken. Der kom Trolden just med den halve Stenpille, som endnu manglede, og Esbern hilste ham da og kaldte ham Fin. Derover blev Trolden saa forbitret, at han fo'r bort gennem Luften med den halve Pille, »og derfor staar Kirken kun paa tre og en halv Stenpille«[1]). Der findes to andre danske Sagn herom, hvoraf det ene tilføjer, at »Pillen er muret foroven«[2]).

Der findes mange andre Fin(d)-Sagn fra Danmark, knyttede til forskellige andre Kirker, men nogen navngiven Bygmester omtales ikke i disse, og som Regel er det blot en Sten i Muren, som kommer til at mangle[3]).

Sagnet er ogsaa knyttet til Domkirken i Lund, først optegnet 1654. Ogsaa der hedder Trolden Finn, men Bygherren kaldes dèr

Skt. Laurentius. Troldens Betingelser var lidt andre, han skulde, hvis han ikke gættede Navnet, bringe Trolden Sol og Maane eller sine Øjne. Ogsaa han lagde sig paa en Høj og hørte da Troldkonens Tale til sit Barn i Højen, og den var omtrent ordlydende med hendes Tale i vort Sagn. Men da Finn i sit Raseri vilde vælte Søjlen i Kirken, blev han til Sten, og Sagnet gaar ud fra, at det er ham, der er hugget paa en Søjle i Kirkens Krypt, hvor han ses omfavnende Søjlen.

Det specielle Fin-Sagn er almindeligt i hele Sydskandinavien. Beslægtede Sagn af anden Form kendes fra hele Skandinavien. Professor v. Sydow i Lund mener[4]), at Fin-Sagnet fra Sydnorge over Danmark er vandret til Skaane, og at Sagnet om Domkirken i Lund ikke er meget yngre end Kirken. Er dette rigtigt, kan Sagnet ogsaa være blevet knyttet til Esbern Snare og hans Kirke, der er lidt yngre end Kirken i Lund, allerede i Middelalderen. Det er kun meget faa af disse skandinaviske Sagn, der har noget Navn paa Bygherren.

Det er da sikkert, at en meget gammel folkelig Tradition har knyttet Esbern Assersøn med Tilnavnet Snare til vor Kirke som dens Bygherre. Dette bekræftes ogsaa af Danske Atlas fra 1764, der beretter, at Esbern Snare lod Kirken opføre 1171, da han anlagde Kalundborg[5]).

De historiske Kildeskrifter lader os derimod i Stikken, hvad Kirken angaar. Til Gengæld kan der ikke være Tvivl om, at Esbern Snare var Byens Grundlægger. Han var Søn af Asser Rig, af Hvidernes Slægt, i Fjenneslev ved Sorø, Broder til Biskop Absalon og opdraget sammen med Valdemar, Hertug Knud Lavards Søn, som senere blev Konge og fik Tilnavnet »den Store«.

Sakse fortæller i Siklingssagnene, at Hake »lagde med sin Flaade ind i den Fjord, der paa Dansk hedder Hærvig (d. e. Kalundborg Fjord), lod Mandskabet gaa i Land og fylkede sit Fodfolk paa samme Sted, hvor nu Esbern har bygget en Borg, hvis Virke kan skærme Egnens Bomænd og stænge de vilde Vender ude«[6]). Og under sin Omtale af Venderkrigene under Valdemar den Store skriver Sakse, at »ved

den Tid byggede Esbern Kalundborg og rensede ved dette ny Virke Havnen for fjendtlige Vikinger, ligesom baade han selv og Ingvar og Olaf var Absalons utrættelige Fæller paa Vikingefærd«[7]).

Esbern har altsaa o. 1170 befæstet Byen, d. v. s. »Øvrebyen«, som denne fra gammel Tid er blevet kaldt i Modsætning til »Nedrebyen«.

I 1167 havde Broderen Absalon bygget en Borg i »Købmandehavn«, i Ly af hvilken København blev til. Borge byggedes ogsaa ved Vordingborg og i Nyborg, alle som Værn mod Venderne, der drev storstilet Sørøveri paa danske Kyster. Dette skete i den Stortid i Danmarks Historie, da det søndersplittede Rige samledes og genvandt sin indre Fred. Det søndersplittede Rige har Sakse skildret med følgende Ord: »Landet var lagt øde af de mange Borgerkrige og sønderslidt ved Voldsmænds slette Styre, saa det nu var helt udmarvet og segnefærdigt«[8]).

Af Esberns Forsvarsværker er i de senere Aar ved Udgravninger under Arkitekt C. M. Smidts Ledelse fundet betydelige Rester i »Lindevænget«, vest for Lindegaarden, hvor de har udgjort en Forborg mod Vest. Han har sikkert ogsaa bygget en Forborg mod Øst paa og ved det nuværende Torv, hvor Byens Raadhus nu bl. a. ligger, og hvor det berømte Kalundborg Slot senere rejste sine Mure og Taarne. Begge Forborge var, som Øvrebyen i øvrigt, omgivne af Vand. Mellem dem laa Byen paa en langstrakt Bakke, paa hvis Top Kirken knejser[9]) (Fig. 1). Det er sandsynligt, at Esberns eget Bosted har ligget paa Pladsen mellem Kirken og Lindegaarden mod Vest eller paa sidstnævntes nuværende Grund, altsaa ganske nær Kirken[10]).

Vi har derimod, som nævnt, ingen historisk overleveret Viden om, at Kirken ogsaa er bygget af Esbern Snare i Aarene efter 1170, men Beviserne herfor skal senere fremsættes her. Han havde i øvrigt gode Forbilleder og-

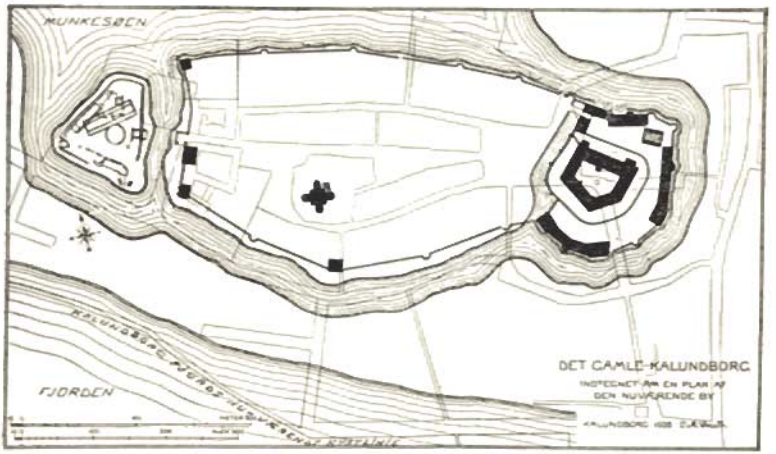

Fig. 1. Grundplan af det gamle Kalundborg, indtegnet paa en Plan af den nuværende By af C. M. Smidt. Til v.: vestre Forborg, til h.: østre Forborg (Kalundborg Slot).
(Af Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1936. Gyld. Bogh.).

saa hertil. Hans Fader havde bygget Fjenneslev Kirke ved Sorø. Absalon har paabegyndt Opførelsen af Roskilde Domkirke og har fuldført Klosterkirken i Sorø, hvilken han gjorde til sin Slægts Gravkirke. Valdemar selv byggede Klosterkirken i Ringsted og gjorde den til Gravkirke for sin Slægt. Begge de to sidste er lidt ældre end Kirken i Kalundborg. Ogsaa andre store og mindre Kirker byggedes samtidig her i Landet.

Kirken i Kalundborg kom ikke uskadt gennem de siden da forløbne o. 850 Aar. I 1314 brændte Tagværket og Spirene, der begge har været tækkede med Bly. I o. 1776 var der atter Ild i hver Fald i et af Taarnene. Men den største Ulykke ramte dog Kirken den 7. Septbr. 1827 (Fig. 2), da Midtertaarnet sank lige ned i Kirken, knuste Midterhvælvingen, Prædikestolen og Jerngitteret omkring Alteret samt delvis de svære Granitsøjler, hvorimod Spiret faldt udvendig uden at skade noget af Korsarmetaarnene[11]). Aarsagen hertil var sikkert den, at en eller flere Pillers Fundamentering var blevet svækket ved Begravelser under Gulvet.

Fig. 2. Vor Frue Kirke før 1827. Lith. Heinrich Hansen. „Danske Mindesmærker" 1860.

Det store Hul i Taget dækkedes midlertidigt med et Træloft, tækket med Teglsten. En ny, hvidmalet og forgyldt Prædikestol i Empirestil blev lavet i Stedet for den ødelagte, der har været baaret »af den gamle Moses med sin Kiep og sine Tavler«[12]). Denne Prædikestol maa stamme fra 1611 og maa være lavet af Christen Snedker i Kalundborg. I Byens Raadstuebog hedder det nemlig:

„Paaske Aften 1611. War opstefnidt for borgermester och raad Christen Snedker och bleff hannem aluorligen paamindit, at handt medt ald thilbehøring schulde forferdige och fylidste giøre, huis som er thilbage wferdige af dend predichestol vdi Wor frue Kirche; thaa beplictede hand sig, under hans halsis fortabelse, aldt som er thilbage wferidige at forferdige och fyldiste giøre inden Pingsdag førstkommendis". Derunder har Snedkeren under et fliget

Skjold tegnet sine Forbogstaver C og R, baade sammenslyngede og hver for sig[13]). Men det var jo unægtelig haarde Vilkaar, som Snedkeren havde faaet, saa han maa da sikkert have faaet Prædikestolen færdig til Tiden!

I denne skamskændede Skikkelse laa Kirken paa Grund af manglende Pengemidler hen i mange Aar, indtil det lykkedes at faa den restaureret i Aarene 1867—71 ved Arkitekt F. V. T v e d e, hvorved ogsaa et nyt Midtertaarn opførtes efter en gammel Opmaalingstegning. Til Minde om denne Restaurering sidder i Vaabenhuset en Tavle med Indskrift:

„Kirken byggedes c. MCLXXI. Midtertaarnet nedstyrtedes den VII Sept. MDCCCXXVII. Ved Bidrag fra Staten og Communen gienreistes Midtertaarnet MDCCCLXX, og Kirkens Restavration fuldendtes MDCCCLXXI."

Restaureringen særlig af Kirkens Indre skete ret haardhændet, med et tykt Pudslag af Cement skjultes mange Enkeltheder, andre gengaves i misvisende Form. Nogle af Granitsøjlernes Dele maatte delvis fornyes. Spirene, der hidtil havde været tækkede med Bly, fik et andet Materiale lagt paa.

I 1819 havde Kirken faaet et nyt Orgelværk[14]).

Sluttelig blev der i Aarene 1917—21 foretaget en gennemgribende ny Restaurering af Kirkens Indre og delvis af dens Ydre ved Arkitekterne A. og M o g e n s C l e m m e n s e n, hvorved det lykkedes at genfremstille Kirkens Indre og delvis dens Ydre i dens oprindelige Skikkelse og i alle Enkeltheder. Til Minde om denne Restaurering sidder i Vaabenhuset en Tavle med følgende Indskrift:

„MCMXVII—MCMXXI blev Kirken istandsat og efter de fundne Spor ført tilbage til sin oprindelige Skikkelse."

M o g e n s C l e m m e n s e n har paa Grundlag af de herved indvundne Erfaringer givet en fortrinlig arkitektonisk Beskrivelse af Kirken i et prægtigt Værk, hvortil Bygningshistorikeren V i l h. L o r e n z e n har bidraget

med en Redegørelse for dens Forbilleder og Herkomst. Til dette Standardværk henholder jeg mig her i det følgende, hvor intet andet anføres. Til Citater herfra og visse Udtalelser her er i Teksten anført Forfatter og Sidetal[15]).

Kirkens Indre.

Kirken er en Centralkirke, hvis Plan udgør et ligearmet, »græsk« Kors med et ottekantet Taarn over Enden af de fire Korsarme og med et højere, firkantet Taarn i Midten.

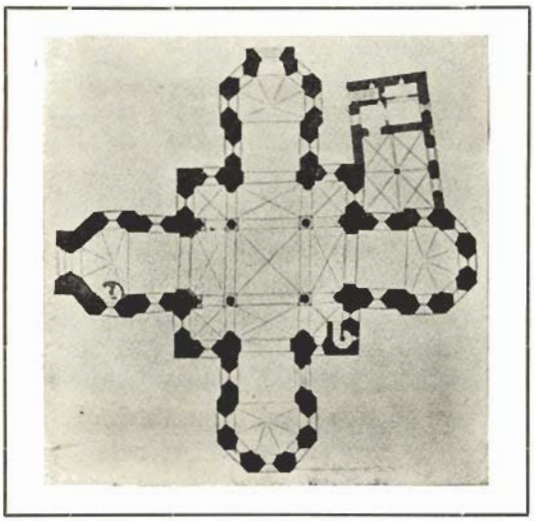

Fig. 3. Grundplan. Den sydlige Korsarm vender nedad. I det sydøstlige Hjørne ses Vindeltrappen. Tilbygningen mod Nord er Sakristiet.

Dette Midtertaarn bæres af fire Granitsøjler, en saare dristig Konstruktion (Fig. 3). Søjlerne er delvis de gamle, nogle Dele maatte, som nævnt, laves i Stedet for de sønderslaaede. Som andre Centralkirker har den været en Borgkirke, beregnet fortrinsvis for Esbern og hans Husstand. Dens Form som et græsk Kors tyder paa, at Esbern oprindelig tillige har tænkt sig den som Gravkirke for sig og sin Slægt. Han blev dog efter sin Død 1204 gravlagt i Sorø Kirke, tre Aar efter Broderen Absalon. (V. Lorenzen, S. 33.)

Vel synes Kirkens Indre lille i Forhold til dens imponerende Ydre. »Trods den stærke Opdeling af Rummet

Fig. 4. Kirkens nuværende Indre set fra Orglet. I det fremspringende Hjørne til højre ses Døren til Vindeltrappen.

virker det dog usædvanligt harmonisk paa Grund af de gode Proportioner og velafvejede Enkeltformer, og de mange højtsiddende Vinduer i deres stadigt vekslende Stillinger giver Rummet en malerisk og afvekslende Lysvirkning, der fordeler Lys og Skygge under Rummet paa en egen besnærende Maade.« (Mogens Clemmensen, S. 17.)

V i n d u e r n e, hvis Antal er 31, er ret højtsiddende; de har nu alle disses oprindelige Form og Højde. De har, i hvert Fald delvis, været malede paa den hvidkalkede Puds i Buen, hvilket ses af en Rest heraf i et Vindue i Korets Nordside.

M u r f l a d e r n e staar nu overalt med Stenenes na-

turlige, røde Farve; men oprindelig har de været rødmalede med hvide Fuger. Stenene er Munkesten, lagt i »Munkeskifte«, som Regel to Løbere afvekslende med en Binder. Som Kontrast til de røde Mure er alle Buesmigene i Vinduer og Døre ligesom Hvælvingerne fremdeles hvidkalkede.

Midterrummet (Skibet) er rigest udstyret med de fire vældige Granitsøjler, der bærer Midtertaarnet, og med murede Halvsøjler og False paa hver Side af Buerne ind til Korsarmene; de sidste er i Modsætning til Skibet uden særlig arkitektonisk Udsmykning (Fig. 4).

De fire Granitsøjler er ret slanke, 6,2 m høje. Deres Baser (Fodstykker) har Form som omvendte Terningkapitæler. Deres Kapitæler (Hoveder) har Trapezform*). Samme Form findes ogsaa som Fod for Døbefonten, og den findes ogsaa brugt som Kapitæler paa Søjlerne under Pulpituret i Fjenneslev Kirke, men samme Trapezform findes ogsaa i to samtidige danske Rundkirker, den ene i Bjernede, nær Sorø, den anden Thorsager Kirke i Jylland, samt i Norditalien. Skaftet bestaar af to Dele, der hver ender med en Ring.

Arkitekt C. M. Smidt har gjort opmærksom paa, at hvis man tænkte sig øverste Skaftstykke af Søjlerne fjernet, og Kapitælet anbragt oven paa det nederste Stykke, vilde Søjlerne faa samme Højde som Søjlerne forneden i den af Absalon byggede Koromgang i Roskilde Domkirke og som Søjlerne i Taarnpartiet i Fjenneslev, Brødrenes Absalons og Esberns Slægtskirke. Dette kunde antyde, at der er sket en Ændring i Planen for Kirken i Kalundborg, som da oprindelig kan være planlagt som en virkelig Borgkirke i to Etager, hvoraf den ene var forbeholdt Ejeren og hans Husstand. Denne Plan maa i saa Fald være opgivet, hvorfor man har stillet de øvre Søjleskafter oven paa de nedre[16]). Mulig har man da i Stedet herfor anbragt et Pulpitur i Vestarmen, hvor Orgelpulpituret nu er, for Borgens Herskab under Gudstjenesten.

*) Trapezformen er en omvendt Pyramide, hvis nedadrettede Spids er afskaaret. Formen overførtes fra byzantinsk Arkitektur til Norditalien, hvor dens romanske Form har firkantet Overflade og ottekantet Underflade, idet der mellem de fire Trapezsider er indskudt spidse Trekanter.

Fig. 5. Søndre Halvsøjlebase med False og Pilaster.

»Det var en saare dristig Tanke oven paa disse af to Stykker sammensatte Søjleskafter at bygge et højt og svært Taarn, som ikke synes at have haft Støttepiller, som kunde fordele Trykket paa Ydermurene.« (M. Clemmensen, S. 19.) Ganske vist faldt Taarnet ned i 1827, men dette skyldtes en letsindig Gravlæggelse under Gulvet.

Granitsøjlerne er indbyrdes forbundne med rundbuede Gjordbuer, der er med til at bære Midtertaarnets Mure. Desuden er der mindre Gjordbuer fra Søjlerne til Halvsøjlepilastrene paa hver Side ind til Korsarmene. Mellem Gjordbuerne er der overalt i Midterrummet Krydshvælvinger uden fremspringende Ribber, af sædvanlig romansk*) Form. Alle Gjordbuer er nu, som oprindeligt var, hvidkalkede indtil en halv Sten fra Kanten. Disse Gjordbuers røde Kanter tegner sig virkningsfuldt mod det hvide og fremhæver Bygningens Kon-

*) Romansk Stil (Rundbuestil), som præger hele Kirken, hører den tidlige Middelalder til — til o. 1250 — i Modsætning til gotisk Stil (Spidsbuestil) der hører den senere Middelalder til.

struktion. Korsarmene har derimod Tøndehvælving nærmest Skibet, og kantet Kuppel under Taarnene.

Dette firkantede Midterrum (Skibet) er i Virkeligheden som en Bygning for sig, delt i tre Skibe med et større, kvadratisk Midtfag, smaa kvadratiske Fag i Hjørnerne samt smalle, aflange Sidefag ud for Midtfaget (Fig. 3).

„Denne Komposition giver Kalundborg Kirkes Hovedparti en særlig Stilling inden for Verdensarkitekturen, overordentlig sjælden som den er uden for det af byzantinsk Kunst beherskede Omraade." Motivet kan føres tilbage til hellenistisk-romersk Bygningskunst, der fik en frodig Udvikling ogsaa i meget tidlig kirkelig Bygningskunst i Syrien, Armenien og i Konstantinopel samt i den store Kirke San Lorenzo i Milano (opført i det 6. Aarh.). Kirker af denne Art havde en Midterkuppel, der bares af fire Søjler, ligesom Grundplanen var firkantet eller ganske lidt aflang, og hvis Midtfag altid var firkantet. Men vi har ogsaa samme Grundplan i det lille Kapel San Satiro i Milano (opført 876) og i St. Germigny des Prés ved Orleans; men disse har begge et Midtertaarn — som Kirken i Kalundborg — i Stedet for Kuppel, og begge er meget ældre end vor Kirke. (V. Lorenzen, S. 29 ff.)

Endnu maa her omtales de meget smukke murede Halvsøjler og Pilastre (flade Vægpiller), der frembyder vigtige Træk.

De søndre Halvsøjlers Fodstykker er kubeformede (Fig. 5). Denne Form kendes fra norske Stavkirker og har da sikkert ogsaa været brugt i samtidige danske Trækirker. I øvrigt findes denne Form paa Fodstykkerne for Søjlerne under Pulpituret i Fjenneslev Kirke, men hugget i Granit og forsynet med ganske det samme Ornament, som findes paa Døbefonten i Kalundborg. Dette Pulpitur blev først indbygget i Esberns Tid, saa man maa antage, at det er samme Stenhugger, der har arbejdet i begge Kirker. En noget lignende Form har de nordre Halvsøjlers Fodstykker.

Derimod har de vestre og østre Halvsøjlers Fodstykker en helt anden Form, de er nemlig firkantede (Fig. 6).

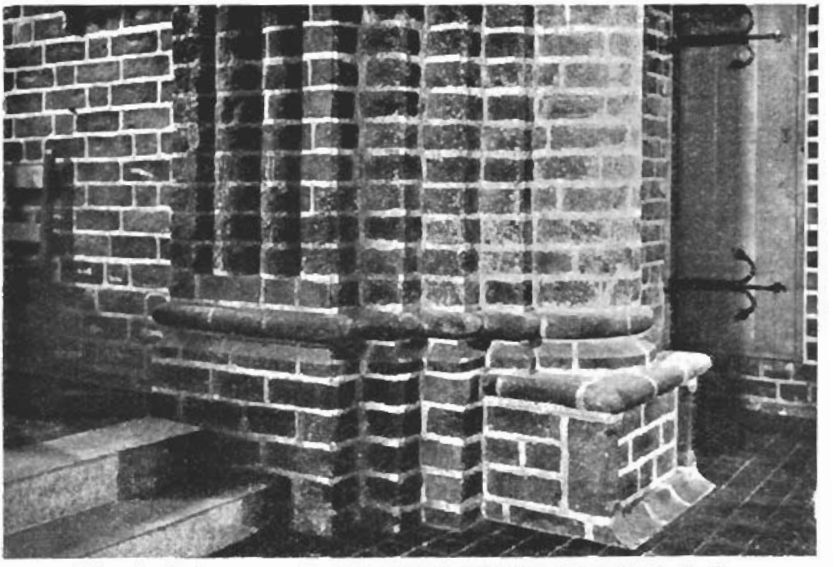

Fig. 6. Østre Halvsøjlebase samt Pilaster med forsænkede Halvsøjer.

Korsarmenes Buer ind mod Midterpartiet bæres af fremspringende Pilastre, der i vestre og østre Korsarm er prydede med forsænkede Halvsøjler (Fig. 6), medens saadanne ikke findes i nordre og søndre Korsarm. I den østre Pilaster er der to, i den vestre kun en, og den sidste har et Fodstykke. De har da ligesom skullet fremhæve Kirkens Hovedakse, Øst—Vest-Aksen, som er saa selvfølgelig i en Langkirke.

Motivet med to eller tre forsænkede Halvsøjler findes ogsaa i nogle andre danske, omtrent samtidige store Teglstenskirker, bl. a. i Ringsted, Sorø og Vitskøl, men i øvrigt findes de kun i et Par belgiske Kirker, bl. a. i Kathedralen i Tournai, og efter C. M. Smidts Undersøgelser tillige i talrige franske Kirker og Klostre gennem det 12. Aarh., saaledes at det maa antages, at danske Bygmestre har hentet Motivet der[17]). Men Mogens Clemmensen har ogsaa Ret i, at vi ikke blot har hentet vort Kendskab til Teglstensbrænding og -teknik fra Lombardiet, særlig fra Milano og Pavia, men ogsaa til andre arkitektoniske Enkeltheder og ikke mindst til selve Grundplanen, der er af afgørende Betydning for en

Fig. 7. Sakristiets Indre.

Forstaaelse af Kirken Stilling inden for Verdensarkitekturen. Det er da ogsaa sandsynligt, at det er samme Bygmester, der har ledet Opførelsen af de lidt ældre Kirker i Ringsted og Sorø, som ogsaa har ledet Opførelsen af Kirken i Kalundborg, og at denne har været hentet fra Lombardiet. (M. Clemmensen, S. 27.)

I Skibets sydøstre Hjørne findes en Vindeltrappe i Muren, som fører op til Rummet over Hvælvingerne. Den var allerede i Middelalderen blevet tilmuret, men ved sidste Restaurering blev den helt genopført (Fig. 3 og 6). Ad denne Trappe kunde man komme til alle Taarne.

Gulvets Fliser er grønne og brune og blev lagt ved sidste Restaurering efter gamle Fliser, der fandtes under Gulvet; de var vel næppe de oprindelige, men dog tidlig gotiske.

Pulpituret foran Orglet lavedes ved sidste Re-

staurering af gammelt Egetræ fra en Stubmølle, ligesom et nyt Orgel da anskaffedes. Dette er nu ved at blive omdisponeret. Vindeltrappen, der fører op til Orglet, indbyggedes i 1920 i Stedet for en tidligere grim Trappe. Ogsaa det tidligere grimme, faste Stoleinventar erstattedes ved Restaureringen med de nuværende løse Stole og en fast Bænkerad langs søndre og nordre Korsarms Vægge — ligeledes af gammelt Egetræ.

Sakristiet blev i den senere Middelalder bygget til østre Korsarm mod Nord og i to Stokværk. Det er nu et skønt Rum med krydshvælvet Loft med Ribber, som hørte den Tids gotiske Stil til. Loftet bæres af en lille ottekantet Granitsøjle. Hele Inventaret er nyt. (Fig. 7.)

Kirkens Inventar.

Døbefonten (Fig. 8) af Granit er utvivlsomt samtidig med Kirkens Opførelse. Langs Kummens Kant er hugget en kraftig »Tovsnoning« og paa dens Sider et Palmetmotiv*) i Relief. Dette Motiv er sikkert af lombardisk Oprindelse og findes bl. a. i San Ambrogio i Milano; men i Kalundborg er det udført af en sjællandsk Stenhugger (jfr. S. 144). Foden er dannet som et omvendt Trapezkapitæl, dens Form svarer nøje til Granitsøjlernes Kapitæler, kun har det faaet et Ornament som Smykke. Paa Fonten ligger et gammelt Daabsfad af Messing med Byens Vaaben og Indskriften: »Wor Frue Kircke Kallundborge«. Paa Daabsfadet staar et mindre Tinfad med Kande, der bærer Indskriften: »Kallundborg Kirke 1881«.

Altertavlen (Fig. 9) er fra 1650; den er i dristig Barokstil og er et af den udmærkede Billedsnider Lorents Jørgensens bedste Arbejder[18]). Den er bekostet af Lensmanden paa Kalundborg Slot Hans Linde-

*) Palmetten er et Ornament, der har faaet sit Navn, fordi det minder om en lille Palme med dennes bøjede Blade i et Palmetræs Krone. Dette Ornament er ældgammelt, er allerede brugt i det gamle Ægypten og i Assyrien.

Fig. 8. Døbefont af Granit.

nov d. Y. og Hustru, Elisabeth Augusta, en Datter af Kong Christian IV og Kristine Munk. Deres Vaaben findes derpaa. I Midterfelterne ses: Christi Fødsel, Nadveren og Himmelfarten. Til Siderne ses: Korsfæstelsen og Opstandelsen. Endvidere forskellige fritstaaende Figurer: de fire Evangelister, Moses og andre. Øverst ses Frederik III's Navneciffer. I den gamle men i ny Tid tildels ommurede Alterfod findes et Relikviegemme, hvori et Relikvi, der vel har skullet hidrøre fra Kirkens Værnehelgen Jomfru Maria, er nedlagt i en Blykapsel.

Et Par Vinduer med Glasmaleri, der findes paa hver Side af Alteret, er skænket Kirken for faa Aar siden af Købmand S. P. Jensen i Kalundborg. De

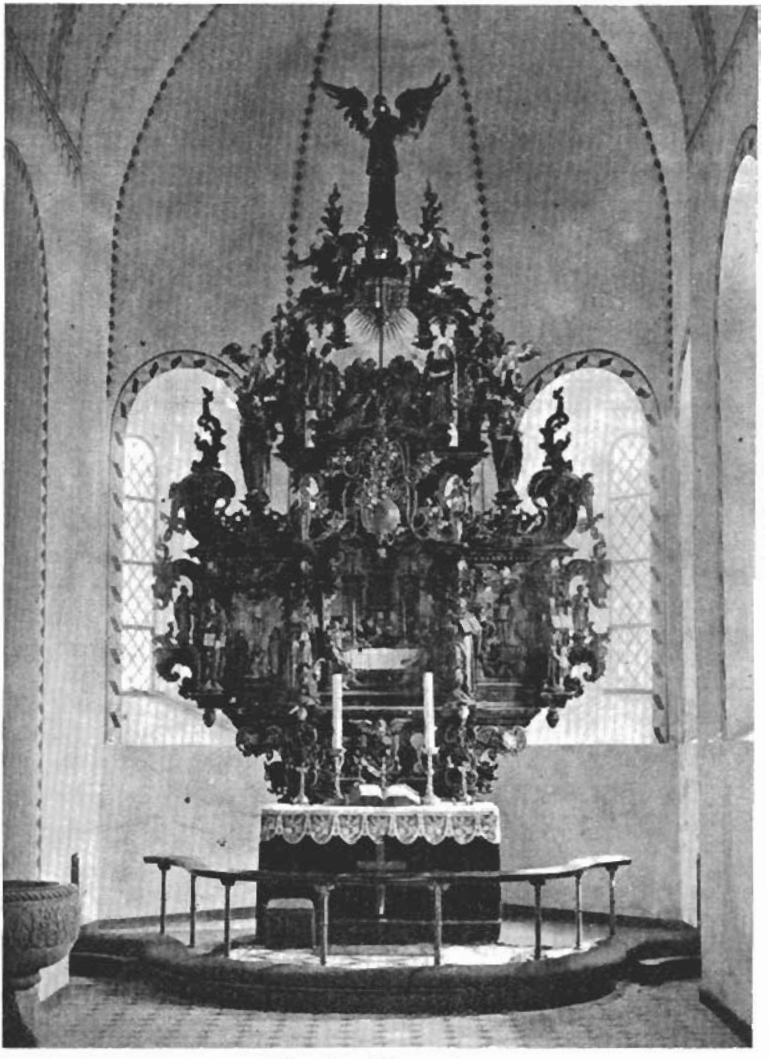

Fig. 9. Altertavle.

er komponerede af den norske Kunstner Emanuel Vigeland over to Salmer: »Paaskemorgen slukker Sorgen« (til højre) og »O, Hoved højt forhaanet« (til venstre).

Paa Alterbordet staar et forgyldt Krucifiks

af Malm fra det 12. Aarhundrede, altsaa fra Kirkens første Tid. Af Alterkarrene er en Sølvkande fra 1680, som bærer følgende Indskrift:

„Denne Kande, som Ehrich Christensen, Raadmand, og Maren Jørgensdaater haver foæret til Vor frue Kierkes alter i Callumborg Anno 1680. Gud til æer, og Kirken til gafn er omgiort, forbedret og forgylt paa Kirckens bekostning."

En sølvforgyldt Kalk og Disk er fra 1681. Kalken bærer følgende Indskrift:

„Anno 1681 haver Diderich Jacobsen Borgemester och Kongl. Mayts. Tolder udi Callundborig. Sambt Hans kierste Doretehea Christians Daater foræret denne Kalck og Disck till Vor Frue Kirche Her Sammesteds. Till Guds Ære."

Alterstagerne er fra o. 1550.

Prædikestolen er ny fra 1870. Den har fem Malerier (Evangelisterne og Paulus), som er malede af A. Dorph. Den skænkedes af Lensgreve Chr. Lerche.

Af Lysekroner er der fire, hvoraf den største hænger midt i Kirken og er fra 1843. Den ældste hænger i Koret og er fra 1713. Paa denne findes følgende Indskrift:

„Gud til ære, Hans Hus til prydelse er denne lyse Crone, foræret til Vor Frue Kircke i Callundborg af Raadmand Christian Vorndran og hans Hustro Karen Jensdatter Woller, dennem og deris børn til een Christelig Amindelse. Soli Deo Gloria (d. e. Gud alene Æren). Anno 1713."

Et Kirkeskib foræredes i 1921 af nu afdøde Lokomotivfører Jessen. I Skibets Last ligger et Dokument med forskellige Oplysninger.

Af Epitafier (Mindetavler) findes nu kun fire, der har været flere. Det interessanteste fra 1661 hænger i nordre Korsarm; den har haft Betydning ved Kirkens sidste Restaurering af Hvælvingerne. Den forestiller Præsten Laurits Nielsen Gram, som med Hustru og 3 Døtre staar inde i Kirken. Den næstyderste af de sidste er Lisbet Sofie, der blev gift med Digterpræsten

paa Røsnæs, Laurids Kok. Desuden to Smaabørn, det ene dødt. Indskriften paa dette Epitafium lyder saaledes:

„Anno 1661 er dette Epitaphium til en Christelig amindelse offuer den Hæderlig nu S. Mand. H. Laurits Nielsen Gram, som var Hører i Calundborg Schole i 5½ Aar, dereffter Euangelii Medtiener Her paa steden i :23½ Aar, bekaastet oc opset aff den fornemme Matrone Maren Pedersdaater, hvilke effter ad de Haffde offled 5 Børn tilsammen, da er den S. Mand i sit alders 61 Aar. Men den S. Quinde i sit 64 aar i Herren hensoffuede, oc Forventer begge en glædelige Opstandelse til det ævige Lif. S.B.L.D. L.S.L.D. B.L.D. H.L.D. Mors Pacit nulli" (d. e. Døden skaaner ingen).

I søndre Korsarm findes et Epitafium over Hercules Querbergh, rimeligvis den o. 1600 afdøde kongelige Bygmester. Sammesteds en Tavle over en ung Pige, Zidsel Jensdatter, der døde 1578, 20 Aar gammel. Paa Tavlen en lang, versificeret Indskrift. I Sakristiet findes et Epitafium fra 1695 over Niels Nielsen Siersted, Borgermester i Kalundborg, og Hustru.

For dem, der tør bestige alt andet end magelige Trapper, lønner det sig godt at nyde den prægtige Udsigt fra Midtertaarnets Spir. Alle Bjælkelag og anden Tømmerkonstruktion i Taarnene er fra 1870, kun en enkelt »Konge« af Egetræ er bevaret fra et af de gamle Taarnspir.

Kirken har fire Klokker, to i nordre, to i østre Taarn. En Indskrift paa den største Klokke i nordre Taarn lyder saaledes:

„Anno 1699 D. 12 November. Til Sorg jeg ringtes for Kong Christian dend Femte, saa jeg falt ned og brast og ald min Klang forglemte. Men i Kong Friderich dend Fierdes Lefve-Tid ieg er igien omstøbt Wed Kirkens Forsvars Flid Aar MDCCII Dend 25 May af Steffen Skerrenbein."

Paa den mindre Klokke ved Siden af læses:

„Ieg brast for Konning Friderich den Fierde, da den Herre gich højst salig hen at hvile. Men før jeg heled blev igien, Til København ieg maatte hen og giennem Ovnen ile Anno 1732."

I østre Taarn hænger Kirkens mindste og ældste Klokke fra 1502 med en latinsk Indskrift: »ave.maria.gra.

plena.Dus. tecu. M.D. II«. Den lyder i Oversættelse: Hil Dig Maria, fuld af Naade, Herren er med Dig. En Præst, der ikke maa have været ret stiv udi Latinen, læste i 1759 Indskriften saaledes, at Klokken var »Givet af et Fruentimmer, Anna Marie«! En Malmklokke i samme Taarn, der er stemt sammen med de tre andre Klokker, er fra 1938 og bærer følgende Indskrift:

„Denne Malmklokke skænkedes Anno 1938 af A. P. Møller, dansk Skibsreder, og Hustru Chastine f. Mc. Kenny". Midt paa Klokken staar: „Lyksalig det Folk, der har Øre for Klang herovenfra. Støbt i Brønderslev Klokkestøberi."

Kirkens Ydre.

Den besøgende bør ikke nøjes med at se Kirkens Indre. Ogsaa dens Ydre frembyder meget stor Interesse.

Hovedindgangen mod Vest og den gamle Kvindedør i nordre Korsarm er ved sidste Restaurering blevne prydede med et Fremspring med trappeformet Afslutning foroven. Det viste sig nemlig muligt med Sikkerhed at kunne genopføre dem i oprindelig Form . Lignende findes bl. a. paa Ringsted Kirke og er almindelige paa samtidige italienske Kirker. En tredie Indgang findes ogsaa i søndre Korsarms Østside; den var før sidste Restaurering tilmuret, men har nu den oprindelige Form. Foran denne blev i den senere Middelalder tilmuret et Vaabenhus, der maa være nedrevet i forrige Aarhundrede, det fandtes før 1827. Som Vaabenhus bruges nu noget af vestre Korsarm.

Men ellers er det Kirkens fem Taarne (Fig. 10), der mere end noget andet gør Vor Frue i Kalundborg til et enestaaende Værk i Verdensarkitekturen. Der er egentlig kun een Kirke, der ligner denne Kirke, den langt større San Marco i Venedig, som ogsaa er en Korskirke ligesom vor; den ombyggedes i det 11. Aarhundrede efter ældre Forbilleder i Konstantinopel og i Efesus i Lilleasien. Men San Marco har Kupler, hvor Kalundborg Kirke har Taarne. Et Midtertaarn findes, som nævnt S. 144, ogsaa

Fig. 10. Kirken — set fra Nordvest. Bygningen i Forgrunden er Ligkapellet, tidligere Rektorbolig (fra 15. Aarh.).

paa San Satiro i Milano. Det er da de fire ottekantede Taarne paa Korsarmenes Ender omkring det højere, firkantede Midtertaarn, der gør vor Kirke til »et enestaaende Monument i samtlige Kristenhedens Lande«. (V. Lorenzen, S. 34.) De fire Korsarmetaarne kendes intet andet Steds fra. Med disse er den blevet til en nordisk Kirke, enten Bygherren eller den

ukendte Bygmester, der af andre Grunde i hvert Fald maa have været velkendt med kirkelig lombardisk Arkitektur og sandsynligvis selv har hørt hjemme der (M. Clemmensen, S. 27, V. Lorenzen, S. 34 og 36), har villet erstatte Kuplerne paa San Marco med de i Norden yndede Taarne, eller Ideen helt og holdent er deres egen.

Arkitekt C. M. Smidt har gjort opmærksom paa, at der dog er en Kirke, der har fem Taarne. Det er Domkirken i Tournai i Belgien. Over denne By gik Rejsen til Paris herfra ofte i tidlig Middelalder. „Det er ikke usandsynligt, om denne stolte Kirkebygning, hvis fem Taarne, fire spinklere omkring et sværere Midttaarn, behersker hele Omegnen, ogsaa havde inspireret Absalons Broder Esbern eller dennes Bygmester, som rejste den 5-taarnede Kirke i Kalundborg"[19]). Taarnene i Tournai er dog lige høje og har et helt andet Udseende, og Kirken i Tournai er en udpræget Langkirke, ikke en Korskirke som Kirken i Kalundborg, om end den har et Par Korsarme som saa mange andre Langkirker. Taarnenes Funktion er da der en helt anden end deres Funktion i Kalundborg. Tilmed turde det være tvivlsomt, om Kirken i Tournai var færdigbygget i Absalons og Esberns Ungdomstid.

Flere Forhold kunde imidlertid tyde paa, at man først under Arbejdet paa Kirken i Kalundborg har besluttet at opføre de fire Korsarmetaarne. Foran (S. 142) er ogsaa omtalt en anden mulig Ændring af den oprindelige Plan. Det er navnlig den Omstændighed, at disse Taarne med tre Sider hviler paa og ikke har andet Støttepunkt end den kun en Sten tykke Hvælving i Stedet for at sørge for indvendige Pilastre og Buer til at bære denne Del af Taarnene (M. Clemmensen S. 15). Og dog! De har jo dog trodset Stormene i 850 Aar, ogsaa Midtertaarnets Nedstyrtning.

Efter en gammel Overlevering har Midtertaarnet Navn efter Jomfru Maria, hvorfor Kirken kaldes »Vor Frue Kirke«, hvilket Navn den ogsaa længe har baaret. Byens Raadstuebog fører det i hvert Fald tilbage til 1611, og det har utvivlsomt ogsaa været brugt i den katolske Kirkes Tid. Derimod har de fire andre Taarne Navn efter Helgeninderne Skt. Anna, Skt. Gertrud, Skt.

Maria Magdalena og Skt. Catharina. Midtertaarnet er 41 m højt, de andre 30 m høje. Bakken, hvorpaa Kirken hviler, er 14 m over daglig Vande. Taarnene er nu tækkede med Kobber, medens Kirkens Tag er tækket med sortglaserede Tegl.

Det er da disse Taarne, der giver Kirken dens enestaaende, trodsige, borgagtige Udseende. Dens Taarnknippe syner milelangt udover Bakker og Fjord. Det er dem, der giver Kirken dens pragtfulde Silhuetvirkning, navnlig set nærved (Fig. 10). Med al Beundring for Kirkens skønne, maleriske Indre, saaledes som dette nu fremtræder efter Restaureringen, er den Oplevelse fra Torvet at se Kirkens mørke Silhuet mod en brandrød Aftenhimmel, eller den Oplevelse en mørk Aften med skyfri Himmel at se den noget nærmere ved i direkte Projektørbelysning saa stor, at den aldrig glemmes i et modtageligt Sind.

Men bortset fra selve Taarnene er der endnu nogle Enkeltheder i Kirkens Ydre, som har historisk Betydning.

Alle Taarne har nu S p i d s g a v l e, som alle nedtoges og ommuredes i 1871. Vi ved da ikke, om de oprindelig har hørt til. Men saavel paa Midtertaarnet som paa østre og vestre Taarn synes de dog at være opmurede i senere Middelalder, i tidlig gotisk Tid, mulig efter Branden i 1314, — for ligesom at fremhæve Kirkens Hovedakse i Øst—Vest.

I de fire Ydertaarne findes i de to nederste Stokværk smalle Glugger i Muren af Form som S k y d e s k a a r, hvilket bedst ses inde fra Taarnene, — kun ikke ind imod Midtertaarnet, men i øvrigt vendt mod de andre Verdenshjørner.

Til de samme Verdenshjørner er der i hvert Ydertaarns øverste Stokværk t r e L y s a a b n i n g e r, der bestaar af en muret Søjle (foran Lysaabningen) med to mindre Rundbuer og derover en stor Rundbue. Tilsvarende findes ogsaa paa Midtertaarnet. Der kendes vist in-

tet andet Eksempel paa denne mærkelige Kombination af Dobbeltvindue med halvrund Niche og Skydeskaar. Bag disse Søjler kunde en Bueskytte uden Fare for sig selv skyde paa en Fjende.

Lige over disse Vinduer som i hver af Ydertaarnenes øvrige Sider findes to diagonaltstillede, firkantede Huller, der gaar gennem hele Murens Tykkelse. »Den rimeligste Forklaring er, at de har været benyttede til deri at anbringe Bomme for et udvendigt Galleri af Træ, der kunde benyttes til Forsvar i urolige Tider« (M. Clemmensen S. 16). En saadan Vægtergang vilde vel navnlig være egnet til derfra at udspejde en Fjendes Bevægelser, da Kirken ligger saa højt. Og netop i de diagonaltstillede Huller kan baade en rund og en firkantet Bom ligge fast og sikkert, selv om den ikke slutter helt.

Saavel Skydeskaarene som de ejendommelige Dobbeltvinduer og Muligheden for at kunne anbringe et udvendigt Galleri, eventuelt blot til Udkig, kan da tyde paa, at Kirken ogsaa har været beregnet paa at anvendes som et Led i Byens Forsvar og som eventuelt Tilflugtssted for dens Indvaanere. Den laa jo midt mellem de to Forborge, og Bakken var iøvrigt værnet af Vandet og sikkert ogsaa af Palissader mod Syd og Nord. Flere Forskere har da ogsaa beskæftiget sig med Spørgsmaalet, ligesom det ogsaa er antaget, at Ydertaarnene oprindelig har haft Murkrone i Stedet for Spir. Anskuelserne herom har dog ikke været enstemmige[20]).

Fig. 11. Savsnitskifter paa Gesims.

Paa Kirkens Midterparti og paa Korsarmene (indtil Taarnene) er der murede Gesimser, bestaaende af tre Savsnitskifter, som uden Tvivl er oprindelige (Fig. 11). Saadanne ses vel sædvanligt først anvendt i den senere Middelalder,

men de fandtes dog allerede paa Nyborg Slot, der opførtes o. 1170, altsaa omtrent samtidig med Esberns Kirke.

Kirkens nærmeste Omgivelser.

Kirkegaarden er omgivet af en middelalderlig Mur af Munkesten, der paa Østsiden delvis er erstattet af en nyere Mur. Som Begravelsesplads nedlagdes den 1870. Her er fremlagt ret talrige Ligsten over kendte Borgere i Byen. Nogle af disse er i de senere Aar fundne i Jorden, hvor en tidligere pietetsløs Kirkestyrelse havde kastet dem hen. En Del af de ituslaaede har været brugt som Trappesten bl. a. ved Skt. Olai Kirkegaard. Mest kendt er Stenen over Knud Pedersen Gyldenstjerne til Tim, der var Lensmand paa Kalundborg Slot, medens Christian d. II. sad fangen der; han var blevet begravet foran Højalteret i Kirken. Denne Sten findes til venstre for den vestlige Udgang i Kirkegaardsmuren med den smukke, ny Smedejernsport fra 1920, tegnet af Arkitekt Mogens Clemmensen.

Fra denne ses den anselige Lindegaard, opført i det 17. og 18. Aarh., med den store Have. To vældige Elme flankerer Porten, der fører ind til Museet, som bl. a. rummer en Del Minder om Kirken fra ældre Tid. Fra Museets Rum kan ogsaa ses Ulshøj, hvor Esbern efter Sagnet hørte Troldkonens Tale til sit Barn. Det er mellem Kirken og Lindegaarden eller paa dennes Grund, at Esbern Snares eget Bosted mulig har ligget.

I Kirkegaardens nordvestre Hjørne ligger en lille, ret høj, køn Munkestensbygning, vistnok fra det 15. Aarh. Den blev i 1877 indrettet til Ligkapel. Men den har oprindelig været delt i to Stokværk; den har kamtakkede Gavle med Blindinger. Mulig har den i Katolicismens Tid været Præstebolig, men efter Reformationen har den været Bolig for Rektoren ved Byens Latinskole indtil 1739. Siden da benyttedes den som dansk Skole for fattige Børn

Fig. 12. Kirkeladen og Stenhuset i Præstegade.
(Før Restaureringen.)

og for dem, der sang i Kirken. Tilsidst anvendtes den til Fattighus. (Fig. 10.)

I Kirkegaardens sydøstre Hjørne findes den gamle, middelalderlige K i r k e l a d e, hvortil Tiendekornet bragtes. Dens Navn blev i Folkemunde »Dronning Margretes Vognport«. Den har i hver Gavlende en fladbuet Port, og Gavlene selv er kamtakkede og blindingsprydede. I Sidemuren er der kun smalle Lysaabninger. Her var Byens Latinskole fra dens Oprettelse efter Reformationen til dens Nedlæggelse i 1739. Skolens Bøger var der fastgjort med solide Jernlænker. Ogsaa den er sent middelalderlig. O. 1907 købtes den af Nationalmuseet, men 1920 overdroges den til Kirken, der benytter Bygningen som Kedelhus for Kirkens Varmeanlæg, og samtidig restaureredes den[21]). (Fig. 12).

Lige overfor denne Bygning ligger i Præstegade et smukt, taarnlignende m i d d e l a l d e r l i g t S t e n h u s med to Stokværk (Fig. 12), hvælvet Kælder, højt, stejlt Tag, tækket med Munketegl, med kamtakkede Gavle og

med Vinduer, der nu delvis er restaurerede. Desværre mangler den gennemgribende Restaurering af denne Bygning, som den fuldtud fortjener, da den baade arkitektonisk og malerisk saavel i sit Ydre som i sit Indre er af stor Skønhed. Den er tilmed alt i alt ualmindelig uberørt ved ældre Omdannelser. Den Duft af Middelalder, som er over denne Bygning, gør den vel nok til det bedst bevarede, borgerlige, middelalderlige Hus i Danmark [22]). Efter Traditionen har den været Præstebolig, men i det 19. Aarh. benyttedes den endnu til Slutningen af 1860-erne som Sygehus! Den ejes af Nationalmuseet.

Ser man fra den østre Indgang til Kirkegaarden, har man paa Adelgades højre Side først to smukke og gode Bindingsværksbygninger i to Stokværk fra Begyndelsen af det 17. Aarh.[23]). Derefter følger et Par middelalderlige, nu uanselige Stenhuse. Paa Gadens venstre Side ses en stor, sen-middelalderlig Gaard med gotisk Udsmykning. Den benævntes 1401 »Bispegaarden«. I 1539 fik Byen dennes Vestfløj som Gave af Kongen til Raadhus, hvilket den vedblev at være til 1854. Kælderen benyttedes til Fængsel. Denne Vestfløj er nu i en maadelig Forfatning.

Mellem disse Huse har vi Byens oprindelige lille, trekantede Torv. Her er der nu et lille Anlæg.

Blot ved at gaa lidt rundt paa den gamle Kirkegaard haves da her for Øje et gammelt Bybillede, der er enestaaende her i Landet. I Midten af dette knejser da Vor Frue Kirke med sit høje, stejle Taarnknippe, det stejleste og stolteste Minde vi ejer i vort Land om en Stortid i Danmarks Middelalder.

Byggede Esbern Snare Vor Frue Kirke i Kalundborg?

Ganske kort skal her sluttelig, med Henvisning til foranstaaende, fremsættes Beviserne for, at det er Esbern Snare, der har bygget Kirken.

1. Esbern Snare har utvivlsomt bygget Forborgen mod Vest. Dette har C. M. Smidt bevist.

2. Kirken er en Borgkirke og er bygget som saadan.

3. Ganske de samme Munkesten med de samme Variationer med Hensyn til Størrelse, de samme »Formsten«, der findes i de nedre Dele af Kirkens Mure, findes ogsaa i Forborgens sydlige Bygnings Kælderrum. De maa da stamme fra de samme Teglovne, og de maa være benyttet begge Steder paa samme Tid. Her er ogsaa fundet en Trapezkapitæl.

4. De mærkelige og sjældne, bikubeformede Søjlefodstykker ved nordre og søndre Korsarmebuer svarer nøje til Formen paa Fodstykkerne under Søjlerne under Pulpituret i Fjenneslev Kirke, hvilket Pulpitur opførtes paa Esbern Snares Tid. Og Fjenneslev var hans Fædrenehjem.

5. Det samme Ornament, der findes paa disse Søjlefodstykker i Fjenneslev, findes ogsaa paa Døbefonten i Kalundborg, saa samme Stenhugger maa have udført begge.

6. Da det synes sandsynligt, at adskillige Enkeltheder paa Korsarmetaarnene tyder paa, at Kirken ogsaa har været tænkt som et Led i Byens Forsvar, peger dette ogsaa hen paa Esbern Snare, der befæstede Øvrebyen ved Hærvig.

7. Talrige arkitektoniske Enkeltheder, f. Eks. de forsænkede Halvsøjler, Trapezkapitælerne og andre, findes ogsaa i adskillige andre af vore ældste Teglstenskirker, der er lidt ældre eller samtidige med Vor Frue Kirke. De tre Savsnitskifter fandtes ogsaa paa Nyborg Slot, der blev opført o. 1170, ogsaa som et Led i Forsvaret mod Vendernes Hærgninger. Det er derfor utvivlsomt rigtigt, naar vore kyndigste Kendere, Mogens Clemmensen, Vilh. Lorenzen og C. M. Smidt, hævder, at Kirkens Opførelse er begyndt o. 1170 og er fuldført senest 1190.

Men med alle Forbilleder her i Landet og udenfor Landets Grænser, særlig i Norditalien, blev Kirken dog et enestaaende Bygningsværk, der vidner højt om dens Bygherres og dens ukendte Bygmesters geniale Dygtighed.

Esbern Snare var da ogsaa mere end en snild Krigsmand; han har været en i aandelig Henseende stor Mand med sin Tids højeste Dannelse, værdig til at være Absalons Broder og Kong Valdemars Ven og fordoms Fosterbroder.

Litteraturhenvisninger.

1) J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn. 2. Udg. 1843. I Bd., S. 195.
2) E. Tang Kristensen: Danske Sagn, som de har lydt i Folkemunde. III Bd. 1895, S. 193 og 194.
3) Samme, S. 181—194.
4) C. W. v. Sydow: Studier i Finnsägnen och besläktade byggmästarsägner. Fataburen 1907, S. 65 ff. og 1908, S. 19 ff.
5) Erik Pontoppidan: Den danske Atlas. II Bd. 1764, S. 412.
6) Sakses Danesaga. Oversat af Jørgen Olrik. II Bd. 1912, S. 38.
7) Samme, IV Bd. 1909, S. 112.
8) Samme, IV Bd., S. 76.
9) C. M. Smidt: Kalundborg. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1936, S. 21—36.
10) C. M. Smidt, anførte Sted, S. 33 ff.
Vilh. Lorenzen: Hvor laa det ældste Kalundborg Slot? Fra Holbæk Amt XVIII, 1924, S. 53 ff.
11) Danske Mindesmærker. 1. Hefte 1860: Kalundborg Kirke før 1827 beskrevet af J. J. A. Worsaae med Tegninger af Heinrich Hansen. Fol.
12) J. Paludan: Beskrivelse over Staden Kallundborg. 1788, S. 124.
13) Fra Arkiv og Museum. 5. Bd., S. 460.
14) Fr. Algreen-Ussing: Efterretninger om Kallundborg. 1867, S. 117.
15) Kallundborg Kirke. Af Mogens Clemmensen og Vilh. Lorenzen. Udgivet af Selskabet til Udgivelse af danske Mindesmærker. Fol. København og London. (Dansk og engelsk Tekst). 1922. Dette er Hovedværket om Kalundborg Kirke.

16) C. M. Smidt: Anf. Afh. i Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, S. 34 f.

17) C. M. Smidt: Cistercienser-Kirken i Løgum. Med Tegninger af Harald Lønborg Jensen. Udg. af Selskabet til Udgivelse af danske Mindesmærker. Fol. 1931, S. 70 f.

18) Chr. Axel Jensen: Lorents Jørgensen, Billedsnider. Fra Holbæk Amt IV, 1910, S. 5 ff. Samme: Danmarks Billedsnidere. 1911.

19) C. M. Smidt: Absalon og Roskilde Domkirke. Aarbøger for Københavns Amt 1928, S. 389.

20) Otto Blom: Befæstede Kirker i Danmark i den ældre Middelalder. Aarbøger for nord. Oldkyndighed og Hist. 1895, S. 1 ff. Emil Ekhoff: Om kyrkornas forna egenskap af försvarsverk. Sammesteds 1899, S. 19 ff.
J. B. Løffler og M. Mackeprang: Har Kalundborg Kirke haft Murkrone og Skyttegang? Sammesteds 1902, S. 37 ff.

21) Dan Lund: Lidt om Kalundborg nedlagte Latinskole. Fra Holbæk Amt XXXI 1937, S. 119 ff.

22) C. M. Smidt: Fra det gamle Kalundborg. Fra Holbæk Amt II 1908, S. 126.

23) C. M. Smidt: Sammesteds, S. 128 ff.